

Cirkulär ekonomi – ett levande och lärande kulturarv?

Av Håkan Jönsson

Circular economy – a living and learning cultural heritage?

In recent years, the term *circular economy* has become central in both research and politics. In most writings and policy documents, a circular economy is assumed to presuppose a break from previous habits and practices. Cultural and historical perspectives are often neglected, even though most preindustrial agriculture and food systems developed methods for the circulation and recycling of resources. This article aims to discuss whether circular economy can be considered a cultural heritage, and how a circular economy is manifested and made visible in cultural heritage institutions. The article is based on a study of Kulturens museums in Lund, southern Sweden, in particular Kulturens Östarp, an open-air museum with agricultural environments with a focus on the 19th century. The article draws on interviews and observations to describe how different dimensions of circular economy and sustainability are presented to visitors. Further, the article discusses potential directions for further development, namely the challenge of communicating the hidden knowledge condensed in artefacts, rituals, and proverbs to a generation of visitors that lack any experience of farming. The article concludes that Kulturens Östarp provides unique opportunities to facilitate learning of how the movement away from a local, circular economy to a linear, global economy took shape in a specific location.

Keywords: Circular economy, cultural heritage, sustainability, museums, ethnology.

Introduktion

Hållbarhet och cirkulär ekonomi har både inom forskning och politik lyfts fram som ett överordnat mål under senare år. En framtid där kretsloppen sluts och samhället inte förbrukar mera resurser än vad som förnyas är en vision som få lär motsätta sig. Vägen dit förtjänar däremot att diskuteras. Ofta antas den cirkulära ekonomin förutsätta ett uppbrott från tidigare vanor och praktiker. Den svenska regeringens strategi för cirkulär ekonomi talar t.ex. om »insatser för forskning, innovation och teknikutveckling» (Regeringen 2020 s. 17). Frågan är var kulturforskning och kulturarvsinstitutioner hamnar i detta nya ramverk. Har de något att bidra med, eller betraktas de som irrelevanta när införandet av en cirkulär ekonomi skall stödjas med offentliga och privata medel?

Håkan Jönsson, docent i etnologi, forskare och lektor vid Institutionen för kulturvetenskaper, lektor vid Institutionen för livsmedelsteknik vid Lunds universitet, gästprofessor vid Sveriges lantbruksuniversitet. – Associate Professor of Ethnology, Researcher, Senior Lecturer, Department of Arts and Cultural Sciences, Senior Lecturer, Department of Food Technology, Engineering and Nutrition, Faculty of Engineering, Lund University, Visiting Professor, Swedish University of Agricultural Sciences. hakan.jonsson@food.lth.se

Denna artikel utgår från hypotesen att det funnits exempel på cirkulär ekonomi och hållbara praktiker inom det förindustriella agrarsamhället. Därför finns det anledning att undersöka om hållbarhet och cirkulär ekonomi kan betraktas som ett kulturarv, och inte bara som mål för framtiden. Detta leder till följdfrågan om hur detta kulturarv i så fall manifesteras i kulturhistoriska samlingar och museer med fokus på det förindustriella agrarsamhällets historia. Syftet med artikeln är att diskutera vilken roll en kulturarvsinstitution som ett friluftsmuseum kan ha för att främja hållbar utveckling och cirkulär ekonomi. För detta har två forskningsfrågor undersökts:

1. Hur synliggörs eller osynliggörs hållbara praktiker, vanor och föremål på en kulturarvsinstitution med (agrar)historisk inriktning?
2. Hur tillämpbara är de historiska exemplen i dagens situation, och hur kan de användas inom museiverksamheter för att stimulera lärande om hållbar utveckling och cirkulär ekonomi?

Artikeln är explorativ i sin ansats. Den bygger på en fallstudie, men skall i första hand ses som en diskussionsartikel som skisserar kommande forskning och tillämpningar och inte som en avslutad empirisk studie.

Tidigare forskning och teoretiskt ramverk

Det finns en både aktiv och växande forskning om kopplingar mellan kultur och hållbarhet. Kultur har då använts på många olika sätt. Vissa pekar på kultursektorns betydelse (t.ex. Auclair och Fairclough 2015, Blanc och Banish 2017), andra fokuserar på företagskulturens betydelse (t.ex. Salvioni och Almici 2020, Kwarteng et al. 2022). Det har föreslagits att kultur skulle etableras som ett fjärde tema inom hållbarhetsdefinitionen, förutom ekologisk, ekonomisk och social hållbarhet (Nurse 2006). Ett sådant grepp kan dock riskera att osynliggöra kulturens roll för hållbarhetens övriga dimensioner (Soini och Birkeland 2014). Flera verk berör kopplingar mellan kulturarv och hållbarhet, ofta i samband med hur kulturarv hotas av klimatförändringar (Harvey and Perry 2015, Barthel-Bouchier 2016). Även den roll som kulturarvsinstitutioner spelar i hållbarhetssammanhang genom hur de väljer vad som skall förmedlas och hur det förmedlade sedan gestaltats har diskuterats och problematiserats (Hertzog 2015).

Historikern och mångåriga chefen för Jamtli, Henrik Zipsane (2022), har diskuterat friluftsmuseers roll för lärande om hållbarhet. Zipsane anknyter där till en bredare diskussion om friluftsmuseernas pedagogiska roll, inte minst för livslångt lärande (se Zipsane 2008). Friluftsmuseerna fungerar både som en plats för pedagogiska aktiviteter och som en plats där äldre kan dela med sig av erfarenheter till yngre generationer på ett informellt sätt. För att utveckla ett mera systematiskt sätt att arbeta med kulturarv som lärande har

ett nordiskt-baltiskt samarbete tagit fram »heritage learning outcomes» och ett »heritage learning framework» som ett praktiskt verktyg (Hansen 2014).

Termen *cirkulär ekonomi* är mera specifik och syftar på att resurserna inom ett system måste kunna förnya sig själva för långsiktig hållbarhet (Alexander och Reno 2012, Blomsma och Brennan 2017). Allt måste inte återkomma i exakt samma form för att ingå i en cirkulär ekonomi, men resurser behöver reproduceras inom systemet. Ett viktigt bidrag från kulturvetenskaperna i forskningen om cirkulär ekonomi är att införandet eller återskapandet av cirkulära system inte bara innebär ekologiska och ekonomiska förändringar, utan även sociala transformationer (Faulk 2012, Hultman och Corvellec 2012). Ett annat viktigt bidrag är det historiska perspektivet. Det finns gott om historiska exempel på cirkulär ekonomi som ger perspektiv på dagens situation (Reike et al. 2018). I en studie ger till exempel historikern Catherine Casson och sociologen Daniel Welch en rad exempel på cirkulära praktiker från medeltiden och framåt (Casson och Welch 2021).

Det framgår också av agrarhistoriska och etnologiska studier (t.ex. Campbell 1936, Hansen 1952) att det funnits en cirkulär ekonomi, eller åtminstone praktiker som syftade till att återföra resurser, i det förindustriella agrarsamhället. Så länge marknadsinslagen var begränsade var de flesta lokalsamhället präglade av strategier för långsiktigt hållbart brukande. Växtföljder, återförande av näringsämnen från människor och djur, minimerande av avfall och förrådshushållningen är några sådana exempel. Det manifesterades inte bara i lantbruk och produktion utan också i vardagens föremål, vanor och ritualer.

För att etablera ett teoretiskt ramverk för kultur och hållbarhet har agrarsociologerna Katriina Soini och Joost Dessein (2016 s. 4 f.) föreslagit en tredelning, och menar att det finns ett behov att skilja mellan kultur *i*, kultur *för* och kultur *som* hållbarhet. *Kultur i hållbarhet* syftar specifikt på kultur som resultatet av intellektuellt och konstnärligt arbete, alltså t.ex. konstnärliga uttryck i hållbarhetssammanhang. *Kultur för hållbarhet* pekar på kulturens förmodade transformativa dimensioner, ett sätt att ändra människors beteende i hållbar riktning (se även Blanc och Benish 2017 och Wiktor-Mach 2020), medan *kultur som hållbarhet* har det bredaste perspektivet och inkluderar kulturens inverkan både på medvetna och omedvetna handlingar i det mänskliga sociala livet. I denna artikel kommer museer, såväl som den tid de avser att skildra, att diskuteras med detta ramverk som teoretisk ansats.

En fallstudie av Kulturens Östarp

För att pröva bärigheten av att betrakta cirkulär ekonomi som ett kulturarv har en fallstudie gjorts av de museer som Kulturen i Lund har ansvar för. I fokus är Kulturens Östarp, ett friluftsmuseum som visar lantbruksmiljöer med fokus på 1800-talet. Kulturens Östarp ligger på Romeleåsen några kilometer sydöst om Veberöd i södra Skåne. Det är en del av Kulturen i Lund, och köptes in redan 1922 av Kulturens grundare Georg Karlin (1859–1939).

Fig. 1. Vattenmöllan på Östarp. I dammen trivs bland annat Skånegäss, som här på bilden, och Blekingeankor, två av de lantraser som bevaras på Östarp.

Gårdarna flyttades aldrig in till museet i centrala Lund, i stället skapades ett friluftsmuseum där det går att se traditionella jordbruksmetoder och föremål på plats i ett landskap som påminner om hur det såg ut när det var ett aktivt jordbruk. Sedan år 2021 är Kulturens Östarp ett kulturresevat. Det finns flera gårdar på friluftsmuseet – Gamlegården, en fyrilängad gård från 1810-talet, Alriksgården, vars bebyggelse förnyades mellan 1905 och 1949, och Möllegården från 1924. Dessutom ligger Östarps gästgivaregård, även denna från 1924, på platsen.

Under år 2021 och 2022 har observationer och intervjuer genomförts på Kulturens Östarp av författaren. Observationer har skett under fem tillfällen, vid vilka även fyra intervjuer har genomförts. Observationerna har nertecknats i ett observationsprotokoll, som sedan använts för de beskrivningar och analyser som görs i artikeln. De informanter som citeras i artikeln står med sina egna namn och har haft möjlighet att läsa citat före publicering. Utöver Kulturens Östarp har även observationer gjorts på Kulturen i Lund och i Kulturens magasin på Gastelyckan i Lund. Per Larsson, intendent, har bidragit med stor sakkunskap och många inspel i forskningsprojektet som finansierats av Ohlssonstiftelserna i en satsning på att öka samarbetet mellan Kulturen i Lund och forskningen på Institutionen vid Kulturvetenskaper vid Lunds universitet.

Att se på landskapet

Grundaren Georg Karlin såg ett stort värde i att gårdarna som ingår i Kulturens Östarp låg i sina naturliga miljöer, så att en äldre tids kulturlandskap

kunde upplevas på plats. Genom att se och promenera längs olika typer av mark (äng, åker, betesmark, kålträdgård), och de olika byggnader eller rum som ägnades åt olika sysslor (mölla, brydestuga, malttork, bakstuga) skulle besökaren få en känsla av och förståelse för äldre tiders lantbruk och livsbetingelser. Förståelsen kommer dock inte automatiskt. På Östarp, liksom andra museer, finns informationstavlor. Det går att läsa om hur linet togs till vara och förädlades. Men det mesta lämnas åt besökaren att ta in. Platsen skall få tala för sig själv och för mycket skyltar och text kring byggnader, trädgård och landskap riskerar att förta möjligheten att uppleva platsens autenticitet. De värdar som finns under sommaren har som en viktig uppgift att förmedla den helhet som är svår att beskriva med skrivna skyltar.

Men det finns utmaningar när det gäller att begripliggöra platsen, som hänger ihop med besökarnas förkunskaper. Kunskapen om lantbruk och landskap är idag mycket svag hos de flesta i Sverige. Med den snabba omställningen till urbana, icke-agrara, yrken försvann den tysta kunskapen om landskapet som produktionsyta som den som var uppväxt i en rural miljö fick med sig. Den tysta kunskapen har heller inte ersatts med en boklig. Undervisningen i skolorna om jordbruk, livsmedelsproduktion och kulturlandskapets uppbyggnad och förutsättningar har snarare minskat än ökat de senaste decennierna. På grundkurserna i etnologi märks tydligt att det finns begränsade förkunskaper om det förindustriella agrarsamhället. Termer som *laga skifte*, *backstugusittare* och *slagtröskning* är nya även för många av de välutbildade studenter som sökt sig till ett ämne som har det förindustriella agrarsamhällets kulturhistoria som ett av sina huvudområden.

Besökarnas förkunskaper är därför en stor utmaning. Att se skillnaden mellan en kålgård och en rågåker klarar säkert de flesta. Men det krävs ett tränat öga för att se skillnad mellan en åker i träda och betesmark. Än mindre självförklarande är hur de olika typerna av mark samspelade. I talesättet »äng är åkers moder», förklaras hur olika typer av mark är en förutsättning för ett jordbruk där resurserna kan reproduceras. Det foder som ängen gav avgjorde hur många djur som kunde behållas under vintern, vilket i sin tur påverkade mängden gödsel som fördes till åkrarna och gav förbättrad avkastning. Den typ av kondenserad kunskap som ryms i talesätt har bäring också på dagens och morgondagens hållbara jordbruk, även om skalan ser annorlunda ut. Men om besökare inte vet skillnaden mellan en äng och en åker blir det inte så lätt att förklara mer komplexa samband.

Det finns dock spår i landskapet som kan synliggöras. Emma Johansson är gårdsbrukare på Kulturens Östarp. Som sådan arbetar hon både aktivt med själva lantbruket och med att guida besökare. Hon påpekar vikten av att se brett på cirkularitet. Slåtter och betesmarker är nycklar till biologisk mångfald, trots att man vid slåtter egentligen tar resurser från ängen för att tillföra andra marker. Ädellövskogarna gav inte bara timmer utan också näringsrika ollon till grisarna, som resulterade i gott fläsk. Allt finns att se, men var finns ingången till att förstå hur saker hängde ihop?

Fig. 2. Landskapet kring Östarp var en viktig orsak till att Georg Karlin inte ville flytta byggnaderna till Lund. Det påminner om äldre tiders kulturlandskap, och är därför en viktig del av besökarens upplevelse av det förindustriella agrarsamhället.

Ett living heritage lab för hållbart lärande

Östarp har under många år haft lantrasdjur (äldre raser som var anpassade till områdets karaktär och ofta hade flera användningsområden) som en del av verksamheten (Johansson 2017). Östarp har ett samarbete med en lokal uppfödare, djuren vistas under sommaren på Östarp för att sedan återföras till uppfödaren när friluftsmuseet stänger för säsongen. På senare år har intresset

Fig. 3. Linderödsgrisar framför Gamlegården på Östarp.

för lantraser växt, och det finns föreningar som arbetar för att bevara raserna i deras ursprungliga skick, såväl som entreprenörer som satsar på uppfödning på grund av djurens gastronomiska kvaliteter och som inslag i besöksnäringen. Inte sällan uppstår konflikter mellan de föreningar som fokuserar på bevarande och företagare som ser kommersiella möjligheter (Ovaska och Soini 2017). Djuren på Östarp har emellertid en potential som går bortom både bevarande och kommersiell nytta genom att visa på dessa djurs funktion i landskapet och lokalsamhället. Lantraserna hade utvecklats och anpassats till den särskilda miljö och de brukningsätt som fanns på specifika platser. Djuren var inte bara mat, de tjänade som dragdjur och fungerade väl i både skogs- och åkerbruk och ingick således i ett komplext system för att ta hand om och nyttja (vårda) naturresurserna på platsen.

Djuren gav även gödsel. Emma Johansson nämner hur en välkött och framför allt välfylld gödselstack vittnade om välstånd. Tjänstefolk ville gärna ta tjänst på gårdar med stor gödselstack, då var chansen större att få äta sig mätt. Det går att tänka sig gödsel som ingång för att öppna upp en förståelse för markanvändning och landskapets olika funktioner. Det finns dock vissa utmaningar med att visualisera gödslingspraktiker på Östarp. Djuren hålls inte på Östarp på vintern, de är heller inte installerade, vilket var en förutsättning för att kunna sprida gödseln på ett planerat sätt. Dessutom användes historiskt även gödsel från mänskliga exkrementer. Traditionella gödslingspraktiker är alltså inte fullt ut tillämpbara med nutida regelverk och förutsättningar. Det som

finns är dock tillräckligt för att få besökare att reflektera över djurens olika och viktiga roller för ett långsiktigt hållbart lantbruk. Exempelvis används gödsel som ansamlas vid installning nattetid av fjäderfä i köksträdgården, liksom dassens latrintunnor används i blomrabatterna efter kompostering.

Lantraserna på Östarp har således en potential som delar av en hållbarhetspedagogik, i enlighet med Henrik Zipsanes (2008) tankar om kulturarvsinstitutioner som platser för lärande. I det här fallet handlar det primärt om en ökad förståelse för jordbrukslandskapet som ett komplext system. Platsen visar hur djur och människor i samspel kan sluta kretslopp och säkerställa att resurser förnyas. Detta samspel är komplext och har inte alltid fungerat ens i förindustriella agrarsamhällen. Historien uppvisar många exempel på ohållbara praktiker (Zipsane 2022). Östarp behöver och bör därför knappast heller framställas som en cirkulär utopi, snarare som ett »living heritage lab» för hållbara praktiker. I ett sådant arbete finns möjligheter att bygga vidare på tidigare projekt som gjorts i samarbete mellan humanekologer och Kulturens Östarp (Hornborg et al 2000).

Föremålens kondenserade kunskap

En viktig del av cirkulär ekonomi är återanvändning. Den är ständigt närvarande på Östarp. Den syns i husen, med bevarade bjälkar från tidigare konstruktioner, men också i små detaljer som tofsar på kuddar. Uttjänta klädespersedlar blev remsor som formades till tofsar och fästes på kuddarnas hörn. Därmed fick de en utsmyckning, samtidigt som de ömtåliga hörnen skyddades från skav och slitage.

Återanvändning var en praktik som var självklar. Idealet att allt borde komma till nytta syns också i ekonomibyggnaderna med föremål från olika epoker som ännu inte hittat sin användning. Återanvändningspraktikerna manifesterades i föremål och redskap. Ett exempel är jästkransen, denna snillrika konstruktion av trälameller som sänktes ner i ölkaret efter en lyckad brygning. Jästkransens konstruktion, med sina många anläggningsytor mot ölet, gjorde att de mikroorganismer som behövdes för jäsningsen fastnade i jästkransen, som därmed kunde fungera som startkultur för nästa ölbrygd. Med jästkransen löstes jäsningsprocessen innan industriproduktionen gjorde jäst till en konsumtionsvara.

På Gamlegård finns en gåsabänk. I den fick de gäss som behövdes för att reproducera gårdsstammen övervintra och ruva fram gässlingarna. Människorna var alltså delaktiga även i djurens reproduktion på ett mycket handfast sätt. Med gåsabänken manifesterades reproduktionen i vardagen. Det gav också en ständig påminnelse om potentiella problem med uppskalning. Fler gäss kunde säkert ge mera gåsstek på söndagarna under hösten, men hur stor stam kunde bevaras under vintern? Dessutom har bänken bara plats för tre ruvande gåshonor. De cirkulära flödena växte organiskt, och det blev väldigt påtagligt att önskade och inte alltid förutsägbara bieffekter uppstod om etablerade

Fig. 4. Jästkransen är ett exempel på föremål som har estetiska och hantverksmässiga kvaliteter, samtidigt som den är en bra ingång för att förstå återbrukets praktiker.

praktiker ersattes för att maximera produktionen. Cirkularitet är mycket mer än en cirkularitet i jordens näringsflöde.

Att använda föremål som en ingång för att förmedla cirkularitet och hållbarhet verkar således enklare än att utgå från landskapet. Därmed inte sagt att det är enkelt. Det kräver tid och ett sammanhang. Emma Johansson berättar hur hon pratar om jästkransen med besökare. Hon brukar inleda med att de får gissa föremålets funktion. Nästan ingen gissar rätt, det vanligaste svaret är grytunderlägg. Jästkransens funktion är svår att greppa för den som aldrig bryggt öl, men dess roll för att reproducera resurser är ännu mer svårbegriplig. Här finns möjligheter att lyfta fram betydelser på ett sätt som är relevant för besökare som inte nödvändigtvis alltid är intresserade av det förindustriella agrarsamhällets kulturarv i dess traditionella mening. Ett sätt att lära inte bara om kulturarv, utan genom kulturarv (jfr Hansen 2014 s. 8).

Emma Johansson berättar hur hon arbetar med att levandegöra föremål. Det som brukar fungera är sådant som aktiverar flera sinnen. Att ha eld i gång

är bra, det luktar, hönsen springer och kacklar. Leksaker, träskor, sjaletter, klapprå båda låter och luktar. Lukten är kanske det viktigaste av de sinnen som behöver aktiveras. Att levandegöra det olfaktoriska kulturarvet kan vara en viktig del av ett fokus på hållbarhet. Jag ställer en obetänkt fråga som jag själv tycker låter omöjlig att besvara: Hur luktar den cirkulära ekonomin? Men Emma Johansson har inte svårt att svara. »Den luktar mylla, frisk jord, djur, hästskit, kaffe och grönska.» Hon utvecklar genom att tillägga att kaffedoften visar upp den sociala kraften, »doften av kaffe är doften av gemenskap».

Kulturens Östarp har, både när det gäller utställda föremål och de djur som beskrevs i föregående stycke, möjligheter att få besökare att lära om hållbara praktiker, vilka också kan förändra handlingsmönster i nutiden. Det som undersöks i denna artikel är således ett kulturarv med transformativa dimensioner, det som Soini och Dessein (2016 s. 4 f.) kallar för *kultur för hållbarhet*.

Praktföremålens budskap

I såväl utställningar som magasin finns det en tydlig överrepresentation av föremål som använts sällan. Per Larsson menar att det finns flera förklaringar till detta. En är estetisk, att de finare och mera arbetade föremålen gör sig bättre i utställningar. En annan att de helt enkelt har hållit ihop, medan vardagsföremålen som användes ofta till sist blev uttjänta och kasserades. Men det finns också en tendens att lyfta fram de ljusare sidorna av det förindustriella agrarsamhället i utställningarna. Gillena har en proportionellt sett större plats i museisamlingarna än vad de hade i årscykeln.

Måltidsföremål är ett tydligt exempel på detta. Smörformar, rånjärn och formar till gillekakor är oproportionerligt vanligare än baktråg och grötgrutor. Det är festens och inte hushållningens historia som framhävs på de flesta kulturarvsinstitutioner. Festens föremål var rikare utsmyckade och visade ett avancerat konsthantverk, något som varit viktigt för urvalet av föremål i museets samlingar. Dessutom kunde framhävandet av festligheter utgöra en motvikt mot bilden av det förflutna som ett armod som moderniteten lyckades bota. Men det är knappast i festernas undantagstillstånd som lärdomarna om hållbarhet och cirkulär ekonomi är mest framträdande. Även här är måltidsfältet ett bra exempel på en skevhet i kulturarvsberättelserna. Jag har flera gånger i egenskap av måltidsforskare fått frågor från bekymrade journalister om hur det skall gå att ha med recept i reportage om historisk mat, eftersom det åts så mycket kött förr i tiden och det går ju inte att ha med i en tidning som vill vara klimatsmart. Att köttkonsumtionen historiskt var låg verkar fullständigt ha gått en yngre generation journalister förbi. I agrarsamhället kunde majoriteten inte ens vid festliga tillfällen som jul frossa i kött.

Det är inte bara överrepresentationen av fest- och praktföremål, utan också urvalet av gårdar som gör att det förflutna framstår som mer idylliskt och väl-mående än det var. Emma Johansson påpekar hur Östarp, liksom andra kul-

turarvsinstitutioner som ägnar sig åt det förindustriella agrarsamhället, har en tendens att fokusera på självägande lantbrukare med någorlunda stora ägor. Hon ställer frågan om vilket kulturarv som visas upp, och vad som skulle hända om gatehus och »fattigmanskor» (getter), fick en lika framträdande roll som bondgårdar och kor.

Etnologerna Lizette Gradén och Tom O’Dell (2018 s. 319) pekar på vikten av att vara medveten om de selektionsprocesser som sker när kulturarv gestaltas. Genom urvalet av det som visas framhävs vissa grupper och perspektiv, medan andra tonas ner eller exkluderas. Detta är förmodligen ofrånkomligt, poängen är att det behövs en ständig öppenhet för att kritiskt granska och ompröva det som förmedlas. Kanske är ett ökat fokus på hållbarhet en möjlighet för att kunna gestalta också de fattigare delarna av bondesamhället.

Därmed inte sagt att vackra eller konsthantverksmässigt avancerade föremål bör rensas ut ur samlingarna. De utgör en del av en helhet, och visar att det även i en cirkulär ekonomi kan finnas utrymme för njutningsfylld och estetisk konsumtion. Genom att visas upp i ett sammanhang kan dessa föremål, såväl som mera vardagliga föremål, beskrivas som exempel på det som Soini och Dessein (2016 s. 4) kallar för *kultur i hållbarhet*, alltså en form av konstnärliga uttryck i hållbarhetssammanhang.

Cirkulär tid och social kraft

Om en ekonomi är cirkulär eller inte avgörs över tid. Ritualer, särskilt sådana som återkom på en särskild dag eller tid på året, gav möjlighet att fungera som en checklista. Hur klarar vi oss vid denna tid jämfört med om vi tänker på denna dag under föregående år? Agrarsamhället var fyllt av årscykel- och livscykelritualer. Det har hävdats att den förindustriella lantbrukarens tidsuppfattning var cyklisk och inte linjär, som i moderniteten (Hellspång och Löfgren 1994). En cyklisk tidsuppfattning ingår också i en cirkulär ekonomi och skulle således kunna vara ett viktigt bidrag för att inspirera till ett cirkulärt tänkande. Men hur skall den cykliska dimensionen kunna kommuniceras?

Kulturens Östarp, liksom Kulturen i Lund, besöks sällan vid mer än enstaka tillfällen av varje besökare under ett år. Då Östarp är stängt vintertid försvinner dessutom nästan halva årscykeln för besökarna. Örjan Hörlin, byggnadshantverkare på Östarp, menar att dilemmat är att även om mycket kan göras genom att prata med och förklara samband för besökare, så

går det inte bara att prata, då måste man ha något konkret att visa. Men inte bara visa, utan låta dem se en bit av hela vägen från fältet där det växer fram till tallriken. Att visa den tysta kunskapen hur man gör hela vägen, annars blir de handfallna i mitten.

Örjan föreslår därför en inriktning som ökar inslagen av att involvera besökare i praktiska moment. Att odla humle som används till ölbrygning, att

pressa äpple till must är några saker som kan utvecklas. Det viktigaste, menar Örjan, är att börja med utgångspunkten att det som sker här måste vara en del av ett kretslopp och att visa upp helheten och inte bara vissa spektakulära moment. Även förståelsen av tid skulle alltså kunna fördjupas genom att utveckla lärande i det »living heritage lab» som skisserades ovan.

Emma Johansson nämner en annan utmaning, att visa upp den sociala kraft som kom av det gemensamma arbetet. Det var inte minst i den sociala dynamiken, med dess gemenskaper och konflikter, som en hållbar ekonomi kunde byggas. Den starka pressen att inte framhäva sig själv, att tona ner jaget till förmån för gruppens fortlevnad var en viktig nyckel till att bondesamhällets cirkulära ekonomi kunde fungera. För en yngre generation är detta inte längre något som de kan relatera till, utom möjligen som något negativt, en jantelag som kvävde individens frihet. Sällan förmedlas den sociala kontrollens funktion för att förena social, ekonomisk och ekologisk hållbarhet. Inom Soini och Desseins (2016 s. 4 f.) ramverk skulle denna sociala dynamik kunna betecknas som ett exempel på kultur som hållbarhet, alltså en helhet som präglade vardagens praktiker, materialitet och sociala interaktioner.

Alriksgården och vägen mot det fossila lantbruket

Lika viktigt som för att visa en tidigare cirkulär hushållning kan museisektorn vara för att visa de processer som ledde fram till överproduktion och bristande cirkularitet. Med 1900-talsgården på Östarp – Alriksgården – som lins kan vi se hur den lokala cirkulariteten bit för bit faller sönder. Mangårdsbyggnaden är uppförd med tegel från Veberöds tegelbruk. I finrummet står möbler från småländska snickerifabriker, tröskvandringar och tröskverk hade inte tillverkats lokalt som slagorna på Gamlegård. Markerna dikas ut, de utdikade markerna odlas upp och med nya tekniker, gödsel och växtföljder blir trädesmarkerna mindre. Landskapet blir »sömlöst», åkermarkerna får inte längre vila mellan varven (Halberg u.u.).

Förädlingsstegen försvinner allt mer från gården. Malning av säd, brygging, brännvinsbränning, tillverkning av kläder och många andra tidigare lokala praktiker flyttas ut från gården och blir en del av ett kommersiellt kretslopp. Stegen var inte alltid så stora. Att få återtag på skummjolk från det lokala (inte sällan kooperativa) mejeriet, utsäde från spannmålsföretaget eller drank från bränneriet som användes till djurfoder var knappast väsensskilt från att ta med sin andel efter gemensamt arbete inom byalaget. Byn som social och ekonomisk enhet upphörde inte över en natt. Det fanns en fungerande delningsekonomi, med gatehusfolk som kunde låna häst och jordbruksredskap från de mera välbemedlade grannarna. Denna typ av delningsekonomi förändras, men senare tiders tröskverksföreningar och dagens maskinstationer bygger i mycket på samma princip. Skillnaden är kanske främst valutan, då skedde transaktioner i form av arbete och/eller del av avkastningen, nu med penningtransaktioner. Det är alltså viktigt att betona det föränderliga, men

Fig. 5. En tom drickaback i en källare på Alriksgården. Ett av många exempel på hur industriproducerade varor, köpta för pengar, succesivt blir en viktigare del i lantbrukarhushåll under 1900-talet.

samtidigt undvika att hamna i motsatspar som förmodernt–modernt, hållbart–ohållbart (jfr Labadi 2022).

Det fossila jordbruket skapade nya problem, men också ett välstånd och en trygghet som tidigare generationer lantbrukare inte kunnat uppleva. De avancerade vägg- och takmålningar som pryder rummen i Alriksgården står inte många herrgårdar efter. Det uppstår parallella processer som skapar trygghet samtidigt med ökade risker. Importerad handelsgödsel (först

som guano eller salpeter, sedan som konstgödsel) gav på längre sikt en otrygghet i form av risken att bli avskuren från leveranser i händelse av kris. Samtidigt var handelsgödsel på kort sikt en väg till möjligheten att skaffa ett överflöd som kunde lagras, så att försörjningen ändå kunde bli säkrare än vad den tidigare hade varit. Det gjordes stora och kapitalkrävande till- och ombyggnader, bl.a. bakugn, rökugn och eldsäkrade förråd, på Alriksgården under 1900-talets första decennier. Dessa satsningar stimulerade till en ökad produktion ägnad att få tillbaka investerade medel. Förutom ett ökande välstånd innebar det att resiliensen på gårdsnivå stärktes, vilket i sin tur gjorde att byn som ekonomisk och social enhet inte var lika viktig för att klara av kriser. Med uppkopplingen till en allt mer global penningekonomi möjliggjordes en större resiliens på gårdsnivå än vad som tidigare hade varit möjligt.

Ett magasinerat kulturarv?

De flesta museer har fler museiföremål än de kan visa upp. Samlingarna växer med nya donationer. Kulturen är inget undantag. Tillsammans med Per Larsson besöker jag Kulturens magasin på Gastelyckan i Lund, med en vag frågeställning om det finns något av det som idag inte visas upp som kunde vara värdefullt för att gestalta en cirkulär ekonomi.

Per visar runt i de enorma magasinerna. Vi baxnar inför mängden föremål. Utmattade ger vi oss efter några timmar, de riktiga aha-upplevelserna eller den självklara utgångspunkten för en utställning eller workshops infann sig aldrig. Men en sak står i alla fall klar, där finns mycket material som har ansetts värdefullt men som inte riktigt passade in i museimiljön. Kanske är det i dessa mellanrum som de viktiga pusselbitarna som fattas för att gestalta resan bort från det cirkulära kan finnas? Vi finner åtminstone några potentiella kandidater. De tidiga elspisarna är sådana. De visar på övergången till en tid där energin inte längre hade ett direkt samband med det som producerades på gården eller i byn. Det är en väldig skillnad i att fälla träd, såga stock, klyva vedklabbar och spinka kaffevad och att vrida om ett elektriskt vred. Elspisarna ger en materialitet åt förändringen, samtidigt som de så tydligt visar på varför rörelsen bort från det cirkulära kunde ske. Det blev ju så mycket enklare och renare med en elspis.

Kanske är det genom att komplettera med magasinerade föremål som förändring kan gestaltas, på samma sätt som vandringen mellan Gamlegård och Alriksgården gör? Det är en fråga som bör undersökas vidare. Mycket kan också göras med befintliga föremål. Det är ju inte alltid föremålen i sig som ger svaren. Det handlar egentligen om en gammal och central fråga inom både forsknings- och museisektorn – vilka problem eller fenomen vill vi belysa, och vilka frågor ställer vi därför till materialet?

Slutdiskussion

Artikeln har velat synliggöra kulturarvssektorns potential och relevans när det gäller kunskapsförmedling om cirkulär ekonomi och hållbarhet. Det skall betonas att jag medvetet undvikit en snäv definition av *cirkularitet* för att inte bara inkludera sådant som återkommer i samma form, utan också inkludera alla praktiker som gör att resurser kan reproduceras på ett långsiktigt hållbart sätt. Det finns gott om exempel på traditionellt lantbruk där linjära praktiker förekommer och återföringen av resurser, t.ex. i form av gödsel, är mindre än det ursprungliga uttaget. Henrik Zipsane (2022) har, i en diskussion kring friluftsmuseers roll för hållbarhet, pekat på riskerna med att idyllisera det förflutna som modell för hållbarhet och uppmanat till att även lyfta fram ohållbara praktiker från historien. Det är ett viktigt påpekande som bör finnas med i kommande utvecklingsarbete inom kulturarvssektorn.

Men jag menar samtidigt att principerna med cirkulationsbruk, både mellan olika typer av mark och när det gäller att på plats se till att både växter och djur kan reproducera sig genom att på den egna gården spara utsäde och föda upp djur som anpassats till platsens förutsättningar och traditioner visar på hållbara praktiker som har tydliga cirkulära inslag. Det gäller också synen på tid. De ritualer, praktiker och föremål som betonade det som återkom i form av säsongbundet arbete och fester, livscykelritualer, med mera, och därmed bidrog till en cyklisk tidsuppfattning gör att jag tycker att användandet av termen *cirkulär ekonomi* tillför något jämfört med att tala om hållbarhet i allmänhet.

Det är tydligt att det finns stora möjligheter för Kulturen och främst Kultur-ens Östarp att bli en pionjär för ett samlat grepp inom området. Pusselbitarna finns på plats i form av landskap, föremål, djur, byggnader och inte minst kunniga och engagerade medarbetare. Det som återstår är att sammanfoga bitarna och arbeta med helheten. Detta innebär en del utmaningar. De intervjuade nämner att hållbarhet kommer upp i samtal med besökare, och att hållbarhet ofta berörs under guidningar. Men det görs inte som ett genomarbetat koncept, och det finns heller inte mycket i det skriftliga material som möter besökaren som tydliggör vad museerna kan berätta om cirkulär ekonomi och hållbarhet. Traditionen att låta föremålen tala för sig själva, att inte skriva besökarna på näsan med långa texter är säkert inte utan fördelar. Men när en besökare inte utan hjälp kan se skillnaden mellan en jästkrans och ett grytunderlägg är det tveksamt om föremålet egentligen talar, i varje fall inte om cirkulär ekonomi. Det finns alltså goda möjligheter att utveckla de lärande dimensionerna av friluftsmuseerna, gärna med den systematiska modell som framtagits i »Heritage learning framework» (Hansen 2014) som bas. Det är också viktigt att hitta en pedagogik som inte blundar för ohållbara inslag i det förhistoriska agrarsamhället, i linje med de tankegångar som presenterats av Henrik Zipsane (2022).

För att förstå cirkularitet måste det finnas möjlighet att följa en cykel, vilket blir svårt vid ett enstaka besök. Att belysa processer snarare än händelser är en utmaning för all historiegestaltning, så även här. När det gäller reproduktionen av resurser på en enskild plats finns det ingen enkel lösning för hur denna skall kunna visas tydligare utan att besökare återkommer vid flera tillfällen. Dock kan besökare redan nu få återkommande uppdateringar via publiceringar av händelser även utanför besöksäsongen. Den process som rör resan bort från det platsbundet cirkulära mot det fossilbaserade linjära finns det fantastiska möjligheter att visa på Kulturens Östarp i och med öppnandet av Alriksgården för besökare år 2022. Genom en vidareutveckling av Alriksgården som besöksmål kan detta bli en modell också för andra kulturarvsaktörer. Här finns också en potential för att visa upp resiliens som kulturarv. Alriksgårdens innehavare hade en väl utvecklad strategi och resurser för att hantera kris-situationer. Detta skedde till stor del med hjälp av på den tiden nya tekniker och föremål, sådana som nutidens besökare kan relatera till och lära av.

Det finns också anledning att fråga vad som döljs i skildringen av historien. Traditionen av att framhäva de relativt välbärgade lantbrukarnas historia, och framför allt deras festseder och föremål, gör att tankarna hos besökarna inte nödvändigtvis fokuseras på vardagens mångdimensionella resurshushållning, utan på festtillfällenas undantagstillstånd. Det kan osynliggöra en del av de cirkulära praktikerna. Därmed inte sagt att festseder och föremål skall tas bort. Tvärtom visar de på hur det finns möjlighet till fest även i ett hållbart system, så länge resurser sparas för att användas vid särskilda tillfällen. I artikeln påpekas hur det sociala samspelet är viktigt, men svårt att visa upp. Arkeologen och kulturarvsforskaren Sophia Labadi (2022 s. 189) menar att det när det gäller att använda kulturarv för att främja hållbar utveckling finns anledning att bryta med traditionen att dela upp kulturarv i materiellt och immateriellt. På ett friluftsmuseum finns resurser i form av samspelet mellan landskap, djur, människor och föremål. Om det därtill går att inkludera sociala interaktioner och språkliga uttryck i gestaltandet av detta samspel kan förståelsen för hållbar utveckling och cirkulär ekonomi i historien fördjupas.

Katriina Soini och Joost Desseins (2016 s. 4 f.) tredelning i *kultur i*, *kultur för* och *kultur som hållbarhet* har använts för att få perspektiv på vilken eller vilka roller som kulturarvsinstitutioner kan ha i hållbarhetssammanhang. På Kulturens Östarp är alla dimensioner närvarande. Det finns exempel på *kultur i* hållbarhet i form av konstnärliga uttryck. Hela friluftsmuseet kan också ses som en verksamhet som gestaltar en *kultur som* hållbarhet, genom att den visar ett förindustriellt agrarsamhälle som på det stora hela var hållbart i jämförelse med dagens samhälle. Framför allt har denna artikel velat visa på möjligheter att lyfta fram Kulturens Östarp's potential att vara en föregångare inom *kultur för* hållbarhet. Verksamheten har transformativa dimensioner, den möjliggör för besökarna att inte bara lära om hållbarhet, utan också att ändra sitt beteende i hållbar riktning.

Referenser

- Alexander, Catherine och Joshua Reno, 2012: Introduction. I: Catherine Alexander och Joshua Reno (red.) *Economies of Recycling: The Global Transformation of Materials, Values and Social Relations*. London. S. 1–32.
- Auclair, Elisabeth och Graham Fairclough (red.) 2015: *Theory and Practice in Heritage and Sustainability. Between past and future*. London.
- Barthel-Bouchier, Diane, (red.) 2016: *Cultural Heritage and the Challenge of Sustainability*. New York.
- Blanc, Nathalie och Barbara Benish (red.) 2017: *Form, Art and the Environment. Engaging in Sustainability*. London.
- Blomsma, Fenna och Geraldine Brennan, 2017: The Emergence of Circular Economy. A New Framing around Prolonging Resource Productivity. I: *Journal of Industrial Ecology* 21: 3, s. 471–795.
- Casson, Catherine och Daniel Welch, 2021: Histories and futures of circular economy. I: Ranjula Bali Swain och Susanne Sweet (red.), *Sustainable Consumption and Production. 2. Circular Economy and Beyond*. New York. S. 35–53.
- Campbell, Åke, 1936: *Kulturlandskapet. En etnologisk beskrivning med särskild hänsyn till äldre svenska landskapstyper*. Stockholm.
- Faulk, Karen Ann, 2012: Stitching curtains, grinding plastic: social and material transformation in Buenos Aires. I: Catherine Alexander och Joshua Reno (red.) *Economies of Recycling: The Global Transformation of Materials, Values and Social Relations*. London. S. 1–32.
- Gradén, Lizette och Tom O’Dell, 2018: Introduction: Museums and the Performance of Heritage in Nordic Contexts. I: *Scandinavian Studies* 90: 3, s. 311–330.
- Halberg, Simon [under utgivning]: *Birth of the Sleepless Land. Ecology, Steam Technology, and Fossil Modes of Operation in Scandinavian Agriculture ca. 1880*.
- Hansen, Anna, 2014: The heritage learning framework and the Heritage Learning Outcomes. I: *Implementing Heritage Learning Outcomes. Fornvärdaren* 37, s 7–24.
- Hanssen, Börje 1952: *Österlen. En studie över social-antropologiska sammanhang under 1600- och 1700-talen i sydöstra Skåne*. Stockholm.
- Harvey, David och Jim Perry (red.) 2015: *The Future of Heritage as Climates Change. Loss, Adaptation and Creativity*. London.
- Hellspong, Mats och Orvar Löfgren, 1994: *Land och stad. Svenska samhällen och livsformer från medeltid till nutid*. Lund.
- Hertzog, Anne, 2015: The challenge of cultural sustainability in city museums. Showing the city and selecting the past in Noyon (France). I: Elisabeth Auclair och Graham Fairclough, (red.), *Theory and Practice in Heritage and Sustainability. Between past and future*. London.
- Hornborg, Alf, Pernille Gooch, Folke Günther och Lennart Peterson, 2000: *Östarp-projektet – Lokala kunskapsprocesser för självbärande kretsloppssystem: Experimentell agrarhistoria och »ekologisk produktion»*. (Humanekologiska rapporter 1). Lund.
- Hultman, Johan och Hervé Corvellec, 2012: The European waste hierarchy: from the sociomateriality of waste to a politics of consumption I: *Environ. Plan.* 44: 10, s. 2413–2427.
- Johansson, Emma, 2017: Färsingen och lantraserna på Kulturens Östarp. I: Karin Hindfelt (red.), *Kulturens Östarp. Levande kulturarv*. Lund.

- Kwarteng, Amoako, Samuel Nana Yaw Simpson och Cletus Agyenim Boateng, 2022: The effects of circular economy initiative implementation on business performance: the moderating role of organizational culture. I: *Social Responsibility Journal*, 18: 7, s. 1 311–1 341.
- Labadi, Sophia, 2022: *Rethinking Heritage for Sustainable Development*. London.
- Nurse, Keith, 2006: Culture as the fourth pillar of sustainable development. I: *Small states: economic review and basic statistics* 11, s. 28–40.
- Olinsson, Sascha Bjarnø och Kalliopi Fouseki, 2019: Social entrepreneurship for sustainable heritage management – the case of open-air museums. I: *Journal of cultural heritage management and sustainable development*, s. 486–499.
- Ovaska, Ulla och Katriina Soini, 2017: Local Breeds – Rural Heritage or New Market Opportunities? Colliding Views on the Conservation and Sustainable Use of Landraces. I: *Sociologia Ruralis* 57, s. 709–729.
- Reike, Denis, Walter J.V. Vermeulen och Sjors Witjes, 2018: The circular economy: New or Refurbished as CE 3.0? Exploring Controversies in the Conceptualization of the Circular Economy through a Focus on History and Resource Value Retention Options. I: *Resources, Conservation & Recycling* 135, s. 246–264.
- Regeringen 2020: *Cirkulär ekonomi – strategi för omställningen i Sverige*. Stockholm.
- Salvioni, Daniela och Alex Almici, 2020: Transitioning Toward a Circular Economy: The Impact of Stakeholder Engagement on Sustainability Culture. I: *Sustainability* 12: 20, s. 8 641.
- Soini, Katriina och Inger Birkeland, 2014: Exploring the scientific discourse on cultural sustainability. I: *Geoforum* 51, s. 213–223.
- Soini, Katriina och Joost Dessein 2016: Culture–Sustainability relation: Towards a conceptual framework. I: *Sustainability* 8: 2, s. 1–12.
- Wiktor-Mach, Dobrosława, 2020: What role for culture in the age of sustainable development? UNESCO’s advocacy in the 2030 Agenda negotiations. I: *International Journal of Cultural Policy* 26: 3, s. 312–327.
- Zipsane, Henrik, 2008: Heritage Learning: a question of here and now. I: *On the Future of Open Air Museums. Fornvårdaren* 30, s. 132–144.
- Zipsane, Henrik, 2022: On the Special Preconditions for Open Air Museums in Times of the Sustainability Agenda. I: *Lifelong Lifewide learning* 18: 41, s. 11–18.